

Abraham Niclas Clewberg Edelcrantz

Ett gustavianskt snille med anor från Alunda

EBBE SELÉN

På 1560-talet fanns i Lena socken en kyrkoherde, som uppges härstamma från Klev i Alunda. Han blev inte gammal i tjänsten. Bara två år, 1566–68, fick han utöva sin syssla. Därefter blev han, eftersom han var "en oskickelig man", satt ifrån gället av ärkebiskop Lars. Han bodde sedan på sin skattegård i Klev. Senare flyttade han till Uppsala, där han dog.

Herr Mats i Klev hade två söner, Måns och Salomon. Det senare namnet är ovanligt och *kan* innebära en släktrelation till Alundas store kyrkoman under medeltiden: kaniken Salomon (†1191). Denne hade en syster, Holmfridh(?), som var bosatt i Fresta.

Hur som helst övertog Måns och Salomon Mattsson fädernegården, som de delade. Salomons hustru hette Margareta, och eftersom makarnas son, Erik Salomonsson, dog barnlös, fick Margareta gårdshälften i bakarv och ägde den tillsammans med sin nye man, Nils Persson. Sonen Erik Nilsson övertog gårdsdelen. Hela gården var på 9 1/2 öresland, vilket innebär att den var över medelstorlek. Den var belägen "näst västreändan" i byn. Sannolikt fick den senare beteckningen Klev nr 3 och skulle då vara den gård som – efter utflyttning vid laga skifte – nu brukas av Göran Eriksson.

Ägoförhållandena efter arv och köp konfirmerades på laga ting i Alunda sockenstuga den 10 september 1652. Erik Nilssons hustru tycks ha hetat Maria med efternamnet Kilström, vilket vid denna tid ännu ej finns dokumenterat som uppländskt prästnamn. Makarna tycks ha haft två söner, av vilka Nils, född 1654, fick studera och kallade sig Clewberg efter födelsebyn. Han blev student 1671 och magister (doktor enligt nuvarande värdering) 1685. Efter prästvigning blev han rektor vid Trivialskolan i Stockholm 1687 och kyrkoherde i Bollnäs 1694. Där "konserverade" han prästfamiljen genom att gifta sig med företräda-

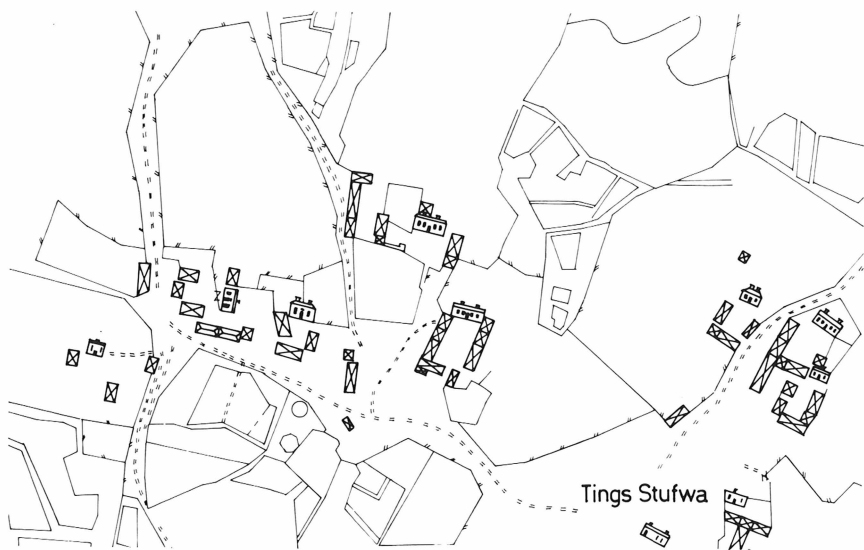

Bild 1. Detalj av storskifteskarta från 1772 över Klefs by i Alunda socken. Lantmäterienheten, länsstyrelsen, Uppsala. Den clewbergska fädernegården var belägen "näst västre ändan" i byn. Omritning S. Sundberg.

rens dotter. Han blev både prost och riksdagsman innan han 1726 avled. Året före hans död brann 15 hus i prostgården upp. Lösöre till ett värde av 5 000 daler blev också lågornas rov.

Fast han gifte sig sent, hann Nils Clewberg med två äktenskap. Hans första maka hette Hedvig Eleonora Vatz. Med henne hade han bl. a. sonen Nils Christopher, född 1706, som blev professor i Uppsala i österländska språk och senare i teologi. Vid sin död 1776 var han kyrkoherde i Danmarks prebendepastorat. Kyrkoherdetjänsten fick han 1760, och bör alltså ha varit den präst som – enligt anekdoten – predikade för Linné och hans hund, ibland bara för hans hund. Av döttrarna blev Anna Catharina gift med prosten Waldner i Rasbo.

Nils Clewbergs andra maka hette Barbara Aurivillius och tillhörde därmed en känd uppländsk lärdoms- och prästsläkt med anor från Örbyhus. Aurivillius är en latinisering av namnet Örby. I detta äktenskap föddes 1712 sonen Carl Abraham. Tio år gammal blev han student och disputerade första gången vid 18 års ålder. Det skulle bli ett 40-tal akademiska avhandlingar, innan han avled, 53 år gammal. Han var informator i familjerna von Düben och de la Gardie och fick i den funktionen följa med till flera utländska universitet. 1730 blev han

Bild 2. Abraham Niclas Edelcrantz (1754–1821). Oljemålning av okänd konstnär. Kommerskollegium, Stockholm. Foto SPA.

magister och 1746 professor i österländska språk och grekiska i Åbo. Liksom halvbrodern blev han senare också teologie professor. Vidare blev han universitetsrektor och – sedan han lärt sig finska – kyrkoherde i Lundo prebendepastorat. Hans språk utmärkte sig för klarhet och saklighet, och han anses ha betytt mycket för den finska bibelöversättningen. Han lär ha varit en from och gudfruktig man.

År 1752 gifte han sig med den 24 år yngre – då 16-åriga – biskopsdottern Charlotta Agata Fahlenius. Hon härstammade genom den redan avlidne fadern från Dalarna och överlevde sin man i 52 år. Två år efter bröllopet, den 29 juli 1754, föddes sonen Abraham Niclas. Farfadern hade kommit till världen hundra år tidigare. Abraham Niclas skulle komma att bli ett snille enligt tidens karakterisering. Han hade ju också något att bråsa på.

Liksom hos fadern kom hans begåvning mycket tidigt till synes. Han blev student vid 12 års ålder, och var redan då faderlös. Magister blev han kring 18-årsdagen och docent i naturkunnighet och litteraturhistoria före fyllda 19 år. Ämneskombinationen kan förefalla ovanlig men var typisk för Åbo, där naturvetenskapen hade en stark ställning. Det låg också i tiden att betona det nyttiga. Den riktningen kallades utilism och kom till uttryck även i predikningarna. Ett litterärt sällskap på modet hette Utili Dulci – Det nyttiga med det nöjsamma. Där skulle Clewberg så småningom bli medlem.

Till Åbo kom 1770 Johan Henrik Kellgren, som skulle komma att räknas som den tidens främste skald. Han var 2 1/2 år äldre än Clewberg och något senare i den akademiska karriären. Också han blev docent – i poesi. Clewberg och Kellgren blev de bästa vänner, och vänskapen bestod tills den bröts genom Kellgrens död 1795. Ingen av dem ingick äktenskap. En annan av skedets kulturpersonligheter, den sydtyska komponisten Joseph Martin Kraus, som genom sin verksamhet i det svenska hovkapellet skulle få en hel del med Clewberg och Kellgren att göra, levde också ogift.

I Fältskärnns berättelser av Topelius skymtar Clewberg ”pojktig som synden och ändå en äkta musernas älskling”. En besökare finner honom i ett vackert lusthus i trädgården vid Biskopsgatan, sysselsatt med att ordna en rik fjärilsamling. Framför honom ligger den franska encyclopedin (uppslagsboken), och han underhåller en gäst med spirituellt samtal och skämt: ”Fritänkande, fint bildad, älskvärd, intelligent i hela sin personlighet, var han född till statsman, världsman, hovman, och likväl hade sänggudinnorna utkorat honom till sin synnerliga älskling. Så ung han var, fanns i Åbo och Finland vid denna tid endast en man, nämligen Kellgren – och han knappt ännu ett råämne – vilken redan så klart som Clewberg förebådade och avspeglade det gustavianska tidevarvet,” skriver Topelius.

Bild 3. Johan Henrik Kellgren (1751–95). Gipsmedalj av J. T. Sergel 1785. Privat ägo. Foto SPA.

Det är en idealbild men säkert inte utan sanning. Clewberg själv var förbehållsam och lämnade inte mycket material för en karakteristik. "Du som i den själen, som är oss gemensam, utgör förståndet, då jag däremot är viljan" ... så har Kellgren beskrivit de bägge vännernas relationer. Möjligen var Clewberg alltför förståndig, alltför taktisk för att vara alltigenom sympatisk – men mera därom senare.

Ett Aurora-sällskap bildades 1770 i Åbo: tre år senare delades det upp i en litterär, en vetenskaplig och en musikalisk klass. Clewberg och Kellgren kom att tillhöra den litterära, den vittra klassen, och de kunde i dess tidning publicera sina dikter. Clewberg debuterade med en hyllning för kungen och skrev 1774 sin första mer betydande dikt: Hösten. Därur kan en strof anföras som exempel:

Natur, du vårdar ängens gröda,
Och sköter jordens nya hopp;
Du har belönt en älskad möda,
Och bildkat vädrens vreda lopp;
Vid skyars hot och stormars möte,
Utur en villig fåras sköte,
Du kornet fört i axets famn;
Du lyckligt hit min kosa ledde,
Och uti dældens lugn beredde
Åt dig ett tempel, mig en hamn.

Clewberg var ingen flitigare skribent, men han blev ändå utsedd till opponent vid en disputation inför Gustav III. Därvid skötte han sig ypperligt, och kungen kunde säkert inte undgå att lägga märke till hans begåvning. Nästa framträdande inför majestätet gjorde han genom sitt promotionspoem, kallat Tankar om svårigheten att finna sanningen. En passus lyder:

Dock forskar Snillet allt, det stora och det lilla,
Det anses ärofullt att djupsint sig förvilla;
Man sällan vinna kan sin äras högsta pris,
Att ha den vishet lärt, att vara lagom vis.

Poemet publicerades med erkännande i Göteborgstidningen Hvad nytt?

Clewberg rönt nu äran att få ordna kungens handbibliotek, innan han återvände till en mer blygsam bibliotekssyssla i Åbo. Han skördade beröm för ett födelsedagskväde för kungen och fick 1782 uppdraget att skriva en minnesdikt till hans mor, den nu avlidna änkedrottningen Lovisa Ulrika, Fredrik den stores syster. Kungen och hon hade inte varit några såta vänner, och hon framlevde sina sista år i bitterhet och isolering. I Clewbergs dikt får emellertid slutskedet en ton av stilla ro. Han låter henne hälsa döden som en vän:

Dig ger ej döden skräck, för dig han lian döljer,
Han räcker blott sin arm och du med nöje följer!
Odödlighetens hopp skall sväva kring din säng,
Liksom en aftondagg på en förvissnad äng.

Detta ode blev mycket berömt, bl. a. av Kellgren, som i Stockholms Posten fann dess bilder vara bland de sublimaste han sett hos någon

poet. Och Clewberg blev inte obelönad. Han fick först professorslön för sin bibliotekariesyssla, blev så kanslissekreterare, förvaltare av kungens handkassa och andre direktör för de kungliga teatrarna.

I den sist nämnda egenskapen hade han säkert åtskilligt att skaffa med framförandet av nationaloperan Gustav Wasa, där Gustav III hade skrivit texten och låtit Kellgren versifiera den. Musiken var av den sachsiske hovkapellmästaren J. G. Naumann.

Samma år, 1786, skrev Clewberg sin största dikt, Ode till svenska folket. Där försökte han åt Gustav III återvinna den popularitet han var på väg att förlora. Dikten var den första i sitt slag; tidigare hade ingen klätt den nordiska gudavärlden i tidens poetiska dräkt, man hade enbart besjungit antikens gudar. Men nytt är inte – allra minst för Clewberg – att den fredliga utvecklingen prisas. Ett par strofer får ge exempel:

Om Odens allmakt sjung, du kämpaskalders tropp!
Som bjudit havets våg ur Ymers ådror välla,
Som byggde jord och berg av jättens slagna kropp,
Som dömer Asarne vid Urdars helga källa.
Om Valhalls himla gästbud kväd,
Om hjältelekar, segerskrudar,
Och om Idunas frukteträd,
Som ungdom återger åt ålderstegna gudar:
.....
Av makars morgonsång på mogna skördars fält,
Av sjömäns arbetsrop i handels rika hamnar,
Av krigarns glädjeröst, som under fredens tält
Av ömhet gråtande, en nyssfödd son omfamnar;
Av kvernars dån, av släggans fall,
Som gruvans smälta skatter smider:
Bland er, o svear, väckas skall
En lovsång, Gustav värd och värdig Wasars tider.

Belöningen uteblev inte nu heller. Clewberg invaldes i den året före stiftade Svenska Akademien som den andre ofrälse ledamoten efter Kellgren. Han blev den förste att hålla tal över en avliden företrädare. 1789 blev han adlad med namnet Edelcrantz; kungen hade själv föreslagit namnet och skisserat vapnet, fastän han var strängt upptagen av sitt ryska krig. Det kan ha varit hans avsikt att knyta nya adelsmän till sig i stället för dem han kommit i konflikt med. Delvis framstår alltså

adlandet av Clewberg som en politisk åtgärd, vilket inte utesluter ömsesidig tillgivetnhet och uppskattning. I Edelcrantz' efterlämnade papper hittar man ett blad, där han uttryckt sina känslor efter kungens död i bl. a. följande ord: Gråt, tysta tacksamhet! gråt din välgärningsman.

Men Edelcrantz kunde eller ville inte längre samla sig till någon stor dikt. Kanske för att han, som var van att hylla makthavare, nu inte längre hade någon storhet att besjunga.

Han skrev en operatext under förmyndarstyrelsens tid, men operan, som tonsatts av Haeffner, nedlades efter en föreställning. Det kan ju delvis ha berott på musiken. Han skrev två hyllningsdikter till Reuterholm, förmyndarstyrelsens starke man, omstridd och föga populär. Däri blandade han också mycket förtäckt kritik av sin forne välgörare, baron Armfelt. Många hade svårt att förlåta honom detta, men Edelcrantz menade att han anpassade sig för att överleva. Klimatet hade blivit hårt nu efter franska revolutionen.

Edelcrantz förstod att stå på god fot med de styrande. När Gustav IV Adolf 1796 kom till makten och drev Reuterholm på flykten, var han fortfarande väl anskriven. Uppdragen blev bara fler och fler. Han blev kansliråd, förste direktör för Kungliga teatrarna, överintendent och preses för Konstakademien, ordf. i direktionen för Allmänna brandförsäkringsfonden, chef för telegrafväsendet, hovkansler, riksdagsman, ledamot i åtskilliga utskott och kommittéer, ledamot i alla akademier och preses i de flesta, direktör för Lantbruksakademien, som han startade, ledamot i alla hushållningssällskap, president i Kommerskollegium – ja detta är axplock från Gustav Adolfs tid och senare.

Sedan Edelcrantz lämnat den litterära banan, tog sig hans intresse för praktiska och allmännyttiga ting allt mer påtagliga uttryck. Detta låg också i tiden. Edelcrantz' store samtida – Goethe – låter i sitt mest djupsinniga verk – Faust – huvudpersonen genomgå samma utveckling. Själv gör Goethe en ämbetsmannakarriär av liknande slag som den edelcrantzska. Som poet är inte Edelcrantz jämförbar med Goethe, men han var i stället utrustad med en betydande teknisk begåvning.

Hans mest uppmärksammade insatser som uppfinnare och konstruktör hänför sig till den optiska telegrafins område. Hans "Avhandling om telegrafer" blev berömd även utomlands, och han organiserade inrättandet av telegraflinjer mellan Gävle och Landsort, på västkusten och i de sydliga landskapen.

Under resor utomlands studerade han näringslivet och presenterade egna uppfinningar. I Berlin visade han upp en kokmaskin; från England sände han hem en mängd åkerbruksredskap. Han tog kontakt med James Watt och rekvirerade av honom fyra ångmaskiner. Samuel Owen följde med till Sverige för att montera upp dem. Edelcrantz tog senare patent på en egen konstruktion av ångmaskin. Han konstruerade också en linnespinnerimaskin, en torkmaskin för spannmål, en luftpump, en areometer och ett vändspjäll med förmåga att förmedla värme till kringliggande rum.

Av de engelska ångmaskinerna hamnade en i en klädesfabrik på Lidingö, två i kronobrännerier i Stockholm och en i Dannemora för uppfordring av vatten. Själv ordnade Edelcrantz en ångkvarn i egen regi på den plats där Stadshuset nu ligger. Den kallades Eldkvarnen efter "eld- och luftmaskinen" – ett annat namn på ångmaskinen. Vid Eldkvarnen maldes inte bara säd, där provades också spinnerimaskinen och torkmaskinen. Men ekonomiskt blev inte företaget så framgångsrikt som Edelcrantz hoppats.

En följd av Englandsvistelsen blev också Edelcrantz' försvenskning av den engelska nationalsången. Edelcrantz var ju rojalist och förstod att uppskatta också Gustav IV Adolf. Han prisade dennes "omutliga rättfärdighet, ärliga uppsåt och brinnande vilja att förbättra tillvaron för de socialt vanlottade grupperna inom modernäringen". Själv ägnade sig Edelcrantz med stort intresse åt modernäringen på sin gård Skuggan på norra Djurgården. Särskilt sysslade han med att förbättra jordbruksredskapen och konstruerade bl. a. en gåsfotharv.

De sista åren blev inte så lyckliga. Han hade av sagt sig föreståndarskapet för teatrarna, som under Gustav IV Adolfs tid f. ö. fört en tynande tillvaro på grund av otillräckliga anslag. Nu anklagades han av efterträdaren Skjöldebrand för bristande ekonomisk redovisning. Det blev en process som fördes i årtal, från båda sidor med stor förbittring. Edelcrantz' sista inlaga kom 1819, då han redan hade dömts till böter. Att hans rykte inte tog allvarligare skada visas dock av att han mitt under bråket blev utnämnd till friherre. Det skedde 1815.

En efterlämnad dikt, sannolikt skriven under ålderns höst, ger uttryck för en bitter, desillusionerad och resignerad livsinställning:

Ack! Fly ej yngling! mor och släkt och vänner
Försåtligt lockad utav lyckans röst.
Bedragna Gubbe! sen du världen känner,
Vänd åter tacksam till naturens bröst.

Den sällhets tankbild, du kring hav och länder
Förvillad sökte, ack! var finnes den?
Om icke kvar vid fosterjordens stränder,
Hon mellan minnets fjät och glömskans svävar än.

Förgätenhetens hand, i det förflutna,
Från ångerns slagg och kvalens, renar där
Den skatt av nöjen, känslor, fordom njutna,
Som minnet vänligt till dig återbär!

Där kärleken ej, yster och förblindad,
Dig fångslar slaviskt vid en trolös famn;
Men öm och mild, i dina armar lindad,
Ler moderligt uti en gummas hamn.

Där vänskapen, beprövad utav tiden,
Ännu förtroligt räcker dig sin arm!
Där livets stormar somna bort och friden
Ditt gråa huvud lägger till sin barm.

Hur lycklig den vars levnads lugna bana
Sig kring en enda okänd* hydda krökt!
Som ej vid ärans, ej vid stridens fana,
Den flyktiga gudinnans altar sökt.

Som ej sin ungdoms korta dag förspille,
Att efter livet ibland drömmar bo,
Den ryktets rop ej från naturen skilde,
Ej törst till guld från midnattstimmans ro.

Vars öra segrarns namn, från Jenas strider,
och från Marengos, lyckligt! aldrig nått;
Som endast skiften utav årets tider
Och livets åldrar sorgfritt röna fått!.

Som aldrig sedd uti palats och städer,
Blott fått till del en åker och en äng;
Och med den plog han ärvt av sina fäder,
Självt bäddar där för livets natt sin säng.

*) anonym

Bild 5. Eldkvarn på nuvarande stadshusets plats i Stockholm, där A. N. Edelcrantz prövade sin ångpump. Foto Stockholms stadsmuseum.

Vad han prisar här är det liv som kunde ha kommit en samtida Klevsbonde till del. Annars var det ju i Åbotrakten han hade sin egentliga fosterjord, och den hade gått förlorad för Sverige i Finska kriget 1808–09.

Edelcrantz' mor dog 1817, hans syster Sara Charlotta hade dött redan 1798. Hans sista år fördystrades av en tärande sjukdom. Men hans forskarbegär förnekade sig inte. När han låg på sitt yttersta, koncentrerade han sin uppmärksamhet på hur det kändes att dö för att kunna delge de kringstående sina intryck. Han dog den 15 mars 1821 och begrovs den 7 april, då hans friherrliga vapen krossades.

I en samtida bild av Johan Tobias Sergel framstår Edelcrantz som mager, stel och kantig. Han lär vid mogen ålder ha yttrat sig en smula dröjande, som om han varit skeptisk mot sina yppade åsikter och fattade beslut. Av glansen från Topelius' ideala ungdomsbild fanns föga kvar.

Minnestecknarna skildrar honom i allmänhet positivt, i vissa fall i översvallande ordalag. Endast Skjöldebrand, ärkefienden, utsätter honom i sina memoarer för de mest nedsättande ehuru hittills obevisade beskyllningar. Inte ens han kan dock förneka, att Edelcrantz var "begåvad med ovanligt snille".

Minnestalet i Svenska Akademien hölls av efterträdaren på hans stol, mjölnarsonen från Visteby i Rasbo, sedermera kyrkoherden i samma socken, C. P. Hagberg. Han yttrade bl. a.:

"Jag lämnar gärna åt dem, som däri finna sin tillfredsställelse, åt ovänner, att uppsöka hans misstag och fel och förstora dem; hellre borde de likväl glömmas vid graven, där allt försonas."

Källor

Biografiskt lexikon.

Jenny af Forselles, A. N. Clewberg-Edelcrantz och hans omgifning (1903).

C. P. Hagberg, Inträdestal i Svenska akademien . . . 1921.

G. Holmgren, Uppländsk personhistoria, *Uppland* 1948.

Kyrkoböcker i Uppsala landsarkiv.

Olands häradsrätts arkiv A I nr 1, Uppsala landsarkiv.